

ALAPTÖRVÉNY KÖZÖS ALAP NÉLKÜL¹

Pszichológusok szerint az embernek három kérdést kell magának feltennie az önismerethez: Honnan jött? Hol van? És merre tart? Ezek a kérdések játszva parafrázálhatóak Magyarország politikai közösségének elmúlt éveire: Mi történt? Mi zajlik? Mi fog történni? A *Constitution for a Disunited Nation* című kötet egyik erénye, hogy mindhárom kérdésre megpróbál választ adni.² És ez nagy erény. Lehetne olyan beszámolót írni, amely a száraz történekek még szárazabb ismertetésén át próbálja értelmezni a 2010 óta zajló történeket, de úgy gondolom, hogy van jobb módja a megértésnek: a jogi kérdés felnyitása, nem bezárása a történeti tények sorába. A 2010 utáni magyarországi alkotmányjogi történekek megértéséhez túl kell lépni azon a leegyszerűsítő formalizmuson, amely szerint a jogot csak a saját eljárásain keresztül, azok tartalmára tekintet nélkül lehet tárgyszerűen megismerni. Még a jogpozitivizmus alaptételének elfogadásából, miszerint a jog egy társadalmi tény ('social fact'), amely a jogalkotás eljárásából ered, *sem* következik az, hogy pusztán a jog forrásaira tekintettel érthető meg a jog. Nos, a Tóth Gábor Attila által szerkesztett angol nyelvű kötet szerencsére nem ezen az úton jár.

HONNAN JÖTT?

Úgy is kérdezhethetnénk, hogy miért bukott el a '89-es alkotmány? A *Disunited*-kötet erre a komplex kérdésre sokrétű választ ad. A kormánypártok szerint a '89-es alkotmány legitimitációjának hiányával magyarázható minden. Nem kétséges, hogy az 1949-es évszám rossz ómen volt. Arató András legitimitációt és átmenetet firtató fejezete túlmegy a számozási kérdésen; igaz, a '89-es alkotmány bukásának egyik okaként ő is a demokratikus pedigre hiányát jelöli meg. Mindemellert Arató elismeri, hogy a közelmúlt demokratikus alkotmányozásainak van közös vonása, amit ő 'post-organ sovereign' (posztiszuverén) alkotmányozásként ír le,³ mintegy új, formálódó normaként az alkotmányjog *ius gentium*ában, amely szerint az újkori alkotmányozás egy széles részvétel mellett zajló, többlépcsős folyamat, amely demokratikus legitimitációs aktussal zárul. Az új norma lényege, hogy a folyamatnak túl kell mutatnia egy szuverén, egyszeri döntésén. E tekintetben érdekes a kontraszt a két alkotmány között: a '89-es al-

kotmány nem bírt ugyan egy reprezentatív képviselőház bélyegével, de a 2011-es folyamatnál több szereplőt vont be, és több lépcsőben is zajlott.

Van okunk szkeptikusnak lenni a pedigre-kérdés középpontba állításával. Aki ebben a hiányosságban látja az alkotmány bukásának legfőbb okát, annak arra a kérdésre is egyértelmű nimmal kell felelnie, hogy vajon a 2011-es alkotmányozás bekövetkezett volna-e, ha a 1995–1996-os alkotmányozás vagy a millenniumi igazságügy-miniszter által javasolt, technikai alkotmány-újjaavatás sikeres lett volna. Erre semmiképpen sem vennék mérget. Az alkotmány elfogadási körülményei nem merítik ki egy alkotmány legitimitásának kérdését.

A múlt egy másik ígéretesebb magyarázatát kínálja Kis János, aki szintén azon az állásponton van, hogy alkotmányon kívüli okok miatt bukott el a '89-es alkotmány. Értékelése szerint mindenekelőtt a 2000-es évek populista elhajlásai és a pártok közötti hideg-polgárháború temették végleg maguk alá a rendszerváltás közjogi rendszerét.

A '89-es alkotmány bukásának további lehetséges okaira bukkanhatunk Kovács Kriszta egyenlőségről szóló fejezetében.⁴ A szerző szerint a '89-es alkotmány egyenlőségfogalma egalitárius alapokon állt, ami nem csak lehetővé tette, de egyenesen ösztönözte a társadalmi egyenlőtlenségek elleni aktív politikát. Ám ezek nagyrészt kihasználatlanok maradtak. Hogy ez milyen fontos kérdés, arra az a kötetben is hivatkozott adat hívja fel figyelmünket, hogy miközben a közép-európai régióban 2005 és 2009 között csökkent a társadalmak előítéletessége, addig ebben az időszakban a magyar társadalom előítéletessége egyre fokozódott.⁵ Ennek ellenére, amint erre Kovács Kriszta rámutat, Magyarországon az Alkotmánybíróság húsz éves gyakorlatában nem talá-lunk romákat érintő, számottevő diszkriminációs ügyet. Amikor csak lehetett, az AB próbálta megkerülni vagy elbújtatni a kirekesztés, a rasszizmus lényegi kérdéseit. A testület szerint a „monoki modell” a gyermekvédelmi törvénybe ütközik,⁶ az illegális lakásfoglalók automatikus kizárása a szociális bérlakásra pályázók köréből (ami elsősorban ugyancsak a romák ellen irányul) pedig a bérlakásokról szóló törvénybe.⁷ Az AB szerint ezek normahierarchia-problémák. Érdeemes mindezt szembeállítani a Horváth és Kiss Magyarország elleni – oktatási szegregációval kapcsolatos – ügyében nemrég szüle-

tett döntéssel,⁸ amelyben a strasbourgi bíróság megállapította a jogsértést, azaz, hogy a roma kérelmezők a beiskolázásuk során etnikai alapú, közvetett hátrányos megkülönböztetést szenvedtek el. De balgaság lenne a felelősséget az Alkotmánybíróságra hárítani. Kovács Kriszta rámutat, hogy a '89-es alkotmány az AB támogatásával lehetőségek széles tárárt biztosította a törvényalkotónak az egyenlőség előmozdítására, így például megerősítő intézkedések megtételére. Ezekkel csak szerényen éltek a rendszerváltást követő kormányok.⁹

HOL TART?

A kötetnek van egy visszatérő „nagy” kérdése, amely tulajdonképpen 2010 óta uralja a magyar alkotmányjogi diskurzust. Ezt Ronald Dworkin a maga egyszerűségében teszi fel a könyv elején: mi a demokrácia?¹⁰ Dworkin azzal a – tőle már ismert – válasszal él, miszerint *önmagában* a többségi szavazás biztos nem az. Egy döntés demokratikusságát nem az fogja adni, hogy a képviselők több mint a fele vagy kétharmada szavazott valami mellett, hanem valami más. Ennek megválaszolását egy pillanatra tegyük félre. A 2010–2011-es változások ugyanis furfangos csapdahelyzet elé állítanak minket. A kormánypártok aktuális politikai döntéseiket léptenyomon a többségi igazoló elvvel támasztják alá: ezt nevezik demokráciának. Azonban a 2011-ben elfogadott Alaptörvény távolabb áll egy többségi demokratikus modelltől, mint a '89-es alkotmány állt. Így azt gondolom, hogy vitatható az az értelmezés, amely az alkotmányos ideák csatájaként fogja fel a 2010 óta zajló változásokat: „Az alkotmányos változások Magyarországot többpólusú, liberális demokráciából valójában többségi demokráciává transzformálták.”¹¹ Véleményem szerint a 2011-es alaptörvény nem értelmezhető a többségi és a partnerségi demokrácia ütközeteként. Oliver W. Lembeck és Christian Boulanger meggyőzően érvel a mellett, hogy a kormánypártok a választások óta tartó permanens harci állapotban a népszuverenitás bajnokainak mezében tetszelegnek, és egyre távolodnak a fékek és ellensúlyok rendszerétől. Ezt az intézményátalakulási folyamatot a Bánkúti–Halmi–Scheppele szerzőhármas által írt fejezet tárgyyszerűen dokumentálja.¹² Ezzel szemben a 2011-es alkotmányváltás elsősorban a jövő demokratikusan választott *többségeinek* ellehetetlenítésére irányul. Ez a szándék fejeződik ki abban, ahogyan a mai többség bebetonozta a preferenciáit a kétharmados tárgykörökben (pl. adópolitika). De az intézményi változásokat boncoló részekből az is egyértelműen kiderül, hogy

a demokratikusan választott jövőbeli többség keze teljesen meg lesz kötve például a sajtó- és médiaszabadságot központi ellenőrzés alá vonó rendszer lebontásában is. Varjú Márton az új alkotmány szabályozási képéről szóló kitűnő írásában rámutat, hogy a fiskális politika terén az is bizonytalan, hogy egyáltalán mi lesz megengedett a következő kormányok számára, és a Költségvetési Tanács milyen mércével mérí majd a költségvetési hiányszabályt.¹³ Ezekből az elemzésekből az következik, hogy a 2010 és 2014 közötti, valamint a 2014 utáni időszak alkotmányos kérdéseit nem lehet egy kalap alá venni. A mostani időszak demokráciadeficitje a kontrollálatlanságból adódik, míg a 2014 utáni pedig a túlkontrolláltságból fog adódni.

Ezért azt gondolom, hogy az Alaptörvény demokráciamodellje nagyon távol áll a többségi demokratikus kormányformától. A jogirodalomban Jeremy Waldronnak, a 'judicial review' liberális kritikusának munkái arra hívják fel a figyelmet, hogy a „többség zsarnokságától” való félelmünkben ne kövessük el azt a hibát, hogy pusztán a *többségre* koncentrálunk.¹⁴ A zsarnoksággal van az igazi baj, és erre korántsem csak többségi intézmények képesek. Komoly esély van rá, hogy 2014 után ezt a veszélyt elsősorban nem a többségi intézmények fogják jelenteni. A kormánypártoknak az Alkotmánybíróságot egyoldalúan, saját bíráikkal feltöltő politikája könnyen elvezethet oda, hogy a többség által megválasztott képviselők és tisztségviselők alkotmányos kormányzását teszi majd lehetetlenné. (Ilyen már történt Magyarországon: az én olvasatomban a 2008-as népszavazás ilyen eset volt.) Ronald Dworkin utolsó könyvében a demokrácia és a 'judicial review' összefüggéseiről azt írja, hogy semmi sem garantálja önmagában, hogy az alkotmánybíráskodás legitimebbé, demokratikusabbá tesz-e egy közösséget, amely főszabály szerint többségi elven dönt ügyeiben. Például az utóbbi tíz év amerikai legfelső bírósági ítéleteiről ez bizonyosan nem mondható el.¹⁵ Az alkotmányos intézmények berendezkedése mindig relatív értékű, míg a mögöttük húzódo alkotmányos elvek abszolútak. A korlátozott közhatalom eszménye, amely a magyar történelemben nem előzmények nélkül, de először nyert alkotmányos rangot 1989-ben, magában foglalta a parlamenti kormányzás alkotmánybírók általi kontrollját.

Minderre mondhatná valaki, hogy a mostani kormány kétharmados többséggel bír, míg a későbbi kormányok – feltéve, de nem megengedve – csak feles többséggel fognak. Ennek a valakinek ajánlható a kötet bevezetője Kis Jánostól és az első három fejezetből álló rész, amely a „*Legitimacy*” címet viseli. Ebből kiderül, hogy a demokrácia interpretatív fo-

galom: azaz, a demokratikus legitimitáció nem olyan, mint a Maxwell-egyenletek, amelyek egy természeti törvényt írnak le (nevezetesen az elektromos és mágneses tér viselkedését). A demokrácia és legitimitáció problémáit sokféleképpen le lehet képezni: lehetnek jobb és rosszabb képleteink. A demokrácia többségi felfogása erősen vitatható leképezése a demokratikus problémának. Ha ezt a felfogást helyesnek tartanánk, akkor például a fekete amerikai polgárokat kizáró választásokat demokratikusnak kellene tekintenünk. A választójog korlátozása vagy a közösség tagjainak alapvető jogait csorbító intézkedések nem válnak legitimebbé csak azért, mert azt egy (forradalmi) többség támogatta. És ez nincs máshogy más többség esetében sem. A kétharmadoságot mint végső legitimitációs menedéket használók ugyanazokba a tartalmi kérdésekbe ütköznek, mint a *minden egyéb többségi döntés* legitimitása mellett érvelők. A kötet több szerzője szerint az egymást egyenlő partnereknek tekintők közössége a demokratikus legitimitás normatív alapja.

Jogosan kérdezhethetnénk, hogy miért releváns bármely szubsztantív demokráciaelmélet ma Magyarországon? Mondhatná valaki, hogy a magyar alkotmány eljárási szabályai egyértelművé teszik: kétharmados többséggel alkotmányt lehet változtatni, minden más irreleváns. Ez a formalizmus azonban félreértés lenne. Egy alkotmányos passzus citálása nem elegendő érv. A 2010 óta zajló tektonikus változások pontosan azt a kérdést vetik fel, hogy *az, amit egy kétharmados többség egy alkotmány szöveg alapján megtesz, demokratikus-e*. Márpedig erre a tartalmi kérdésre az alkotmány nem ad választ.

Miklósi Zoltán izgalmas fejezete egy olyan helyzetet vizsgál, ahol egy legitim alkotmány talaján egy formálisan alkotmányozó többséggel bíró politikai erő készül ésszerű érvek mentén alkotmányozni.¹⁶ Vajon milyen normák betartása szükséges egy új legitim alkotmány elfogadásához egy már legitim alkotmány alapján? Elég lenne pusztán az eljárási szabályok tiszteletben tartása? A Joseph Raz által bevezetett fogalmak, az „elsődleges és másodlagos indokok” megkülönböztetése mentén a szerző arra mutat rá, hogy ha túlnyomóan racionális érvek is szólnak egy legitim alkotmány lecserélése mellett, és pusztán irracionálisak az ellen, akkor is marad komoly érv az alkotmányozó hevület csillapítására. Miklósi az inherens eljárási normák mintájára azt állítja, hogy csakis a rivális politikai erők közös cselekvése eredményezhet alkotmányos művet. Ilyen inherens eljárási norma például az az ősi összeférhetlenségi szabály, miszerint senki nem lehet bíró saját ügyében (*nemo iudex in causa sua*). Inherens, mert független más tartalmi érvektől. Ha valaki saját jog-

vitájában mondana ítéletet magáról, az akkor sem lenne legitim, ha a döntés egyébként tartalmilag helyes lenne. Az egyoldalú alkotmányozás ilyen inherens eljárási normát sért, még akkor is, ha a többség motivációja makulátlan. A normatív kiindulópont, hogy eltérő nézeteket valló politikai erők közös alapjának kell lennie az alkotmánynak. Ebből a kiindulópontból vezethető le az alkotmányozással szembeni eljárási norma követelménye. Hangsúlyozandó, hogy Miklósi írása egy olyan hipotetikus helyzetről szól, ahol *túlnyomóak és nyilvánosak* a racionális érvek az alkotmányos változás mellett. Magyarországon biztosan nem állítható ésszerűen, hogy ez a helyzet állt volna fenn 2010-ben. Ám e fejezet éppen arról szól, hogy még ha ez így is lett volna, *akkor is* csak abban az esetben járt volna el helyesen az alkotmányozó, ha a politikai riválisával együtt lép fel alkotmányozóként. Miklósi fejezete nem a múlt-ról szól, inkább a jövőnek üzen. A fejezet kijózanítóan hathat azok számára, akik ma alkotmánytervetket farigcsálnak. Az alkotmányozás *nem* az alkotmányjogászok műhelymunkája.

HOVÁ TART?

Végül megérkeztünk az ismeretlen jövőbe. Leváltható-e, leváltandó-e az Alaptörvény? Arató szerint két választással fog a jövő szembesíteni minket. Biztosan állítható, hogy egyik sem fényes. Vagy egy színes forradalom diktálja majd az eseményeket (a 2004-es ukrajnai eseményekhez hasonlóan), amikor áttörhetővé válik a formális legalitás; vagy a szereplők passzívan belenyugszanak az Alaptörvény antidemokratikus játékszabályaiba. Ma nehéz lenne ennél konkrétabb jóslatba bocsátkozni. A helyzet azonban talán ennyire nem sötét. A politikai legitimitás nem fekete vagy fehér, sok árnyalata lehet. Azt javasolom, fordítsuk meg a nézőpontot. Mitől kell tartania az Alaptörvénynek? A kötet olvasói legalább két beépített, időzített bombáról szerezhetnek tudomást. Az egyik a kormányozhatatlanság katasztrófája, a másik az alkotmányozás folyamata. A parlamenti demokráciák történelmi vívmánya a fiskális ügyek feletti kontroll átvétele a „koronától”. Az alaptörvény a mai kormánypártok politikájának bebetonozásával éppen ezt kérdőjelezi meg. Ennek az egyik lehetséges következménye a kormányozhatatlanság, avagy az ezzel egyenértékű, döcögő, gyenge kormányzás. Ez pedig az egyik biztos út az Alaptörvény vége felé. Ha történelmi példa után nézünk, akkor a IV. Francia Köztársaság bukása juthat eszünkbe. A IV. Köztársaság tizenkét év alatt több miniszterelnököt fogyasztott el, mint utódja ötvenöt

év alatt, amibe bele is bukott. Bár Kalifornia ideáig nem jutott el, de a tagállami kormányzást számtalan eszközzel (kétharmados adószabályok és népszavazási korlátok) lehetetlenné tevő közjogi rendszer csak a szövetségi kormány segítsége miatt nem omlott össze.

Másrészt, paradox módon a jövő útjait nálunk a múlt fogja egyengetni. A kötet egyértelművé teszi: az Alaptörvény nem a politikai közösség közös műve, hanem a mai kormánypártok egyoldalú pátense. Így a kormányozhatatlanság és annak káros következményei is hatványozottan az Alaptörvényre fognak visszahullni. Másként szólva: az alapítók szűk körű élcsapata nem tudja majd a kudarcokért a felelősséget szétteríteni a politikai közösség egészén.

Persze van egy másik kimenetele is a hazai alkotmányos fejlődésnek: Kis János és Cathrine Dupré is felvetik – nem feltétlenül az Alaptörvényre vonatkoztatva – egy alkotmány születési körülményeinek a relatív értékét. A háborús vereségből kikészülő Japánban egy megszálló hatalom felvilágosult tábornokaitól származik a ma is hatályos, működő alaptörvény, amelynek mára senki sem vitatja a legitimitását. Vajon ki tudja-e javítani a szöveg hibáit a példás gyakorlat? A kötet III. és IV. részei – melyek az emberi jogokról és az intézményi szerkezetről szólnak – ennek lehetőségét árnyalják.

Kovács Kriszta és Körtvélyesi Zsolt rámutat: az Alaptörvény az etnicizáló magyarságfogalomra épül, amelynek alapja a vérségi kötelék, nem az azonos közösséghez tartozás. Körtvélyesi a balkáni országok agresszív nemzetépítési stratégiájának nem feltétlenül pozitív példájával állítja párhuzamba ezt a megközelítést.¹⁷ Mivel döntő jelentősége van, hogy egy közösség miként húzza meg saját határait, a mai, exkluzív közösségfogalmat csak egy új közjogi rendszer alapos átalakításával lehet majd egy inkluzív közösség kritériumával leváltani.

Cathrine Dupré az Alaptörvény – szerzőinek szándéka szerint – középponti fogalmának, az „emberi méltóság” fogalmának a használatát elemzi.¹⁸ Az emberi méltóság az európai alkotmányosság „paradigmatikus jellegzetességévé vált” a világháború óta, és Dupré szerint „instrumentalizált” vagy „determinált”, az egyéni szabadsággal, illetve az autonómiaalapú méltósággal szembeni fogalomhasználatként írható le: „*A 2011-es Alaptörvény más felfogást vall a méltóság és az alkotmányos jogok kapcsán, hiszen annak alapján a jogok és a méltóság teljes védelmében tartásának függvénye, amelyeket az R. cikk (3) bekezdése tesz kötelezővé.*”¹⁹ Ez alapvetően zárja ki a pluralizmust és az egyéni autonómiát, amely az em-

beri méltóság fogalmának középpontjában áll: egy ilyen méltóságfogalom pedig önmagában méltatlan egy polgári demokrácia alkotmányában; sőt, káros is. Leslie Green egy rokonfogalom, a „tisztetet” fogalmával kapcsolatban mutat rá a túlértelmezés csapdájára. Ha egy plurális társadalomban mindenki a saját vallásának, hitének, identitásának tiszteletét várja el, amelyek ráadásul egymással versengő és kölcsönösen tagadó vallások, hitek, identitások, akkor abban a társadalomban lehetetlen egymást tisztelni.²⁰ Mondhatjuk ez alapján, hogy a túlzott tiszteletigény a „sértődékeny társadalom” szinonimája. Az alaptörvény méltósághasználata hasonló módon veszélyes. Ha a méltóság morális és alkotmányjogi értelme az érzékenység védelme, akkor az nem ösztönzője a demokratikus, nyílt társadalomnak, hanem korlátja annak. Elég a médiatörvény szabályozására gondolni, amely a vallási érzékenység védelmét a méltóságvédelemmel hozza egy szintre.²¹ Vagy gondolhatunk arra, ahogyan a hazai közszereplők „méltóságsérelmeiket” rendszeresen a magyar bíróságokkal orvosoltatják. Az irányított, tendenciózusan kiválasztott érzékenységet védő instrumentalizált méltóságfogalom termékeny táptalaja a nyílt, vitatkozó és plurális társadalom rombolásának.

Uitz Renáta fejezete nagyszerűen jellemzi, hogy milyen vezérlő elv irányítja az új közjogi rendszert. Ő az új alkotmányos berendezkedés talán legjellemzőbb törvényét, az új egyháztörvényt elemzi. Uitz szerint egy gondolat áll a szabályozás mögött: a kegyesítő omnipotens szuveréné. Az alkotmányozó többség önfelfogása szerint, amiről csak lehet, a szuverénnek kell döntenie. A kétharmados szuverén számára az egyházi státuszról vagy éppen kisebbségek létéről dönteni köteleesség, mulasztás azt átengedni egy független bíróságnak.²² Ebből az is következik, hogy az új berendezkedés szkeptikus a joggal szemben. A jog ugyanis mindig túl általános, a bíróságok mindig képesek a jogot mint szuverén akaratot félreértelmezni. A kormánypártok permanens harca az Alkotmánybírósággal szemben, a hatáskörszűkítő szabályok mind-mind ez alapján értelmezhetőek. Ez az voluntarista szuverén ethosz nyert polgárjogot a közjogi rendszerben 2010-től, amely így nem csak a szöveg szintjén, de – hogy a kötet szerkesztőjének korábbi *bonmot*-jával éljünk – a „szöveg-en túl” is jellemzi azt.

A '*Constitution for a Disunited Nation*' az eddigi legalaposabb kísérlet a közelmúlt közjogi változásainak megértésére. De nem csak erről szólnak Tóth Gábor Attila szerkesztői választásai. A kötet útmutató ahhoz, hogy milyen alapokról lehet majd egyszer egyesíteni a nemzetet.

JEGYZETEK

1. TÓTH Gábor Attila (ed.): *Constitution for a Disunited Nation – On Hungary’s 2011 Fundamental Law*, Budapest-New York, Central European University Press, 2012.
2. A kötet a 2012 szeptemberéig dokumentálja a fejleményeket, vagyis a leírtak részben már jogtörténetnek tekinthetők. Ám tekintettel arra, hogy az azóta történt fejlemények ugyanebbe a logikába íródnak, így a jogilag hatályukat veszített kijelentések mit sem veszítenek aktualitásukból.
3. Andrew ARATO: Regime Change, Revolution, and Legitimacy, in *Constitution for a Disunited Nation – On Hungary’s 2011 Fundamental Law*, ed. TÓTH Gábor Attila, Budapest-New York, Central European University Press, 2012. 49.
4. Kovács Kriszta: The Missing Link, in *Uo*, ed. TÓTH Gábor Attila, 171–195.
5. Kis János: Introduction: From the 1989 Constitution to the 2011 Fundamental Law, in *Uo*, ed. TÓTH Gábor Attila, 13.
6. 20/2010. (II. 18.) AB határozat. Erről lásd: Kovács Kriszta: The Missing Link, in *Uo*, ed. TÓTH Gábor Attila, 176–178.
7. 4/2005. (IX. 28.) AB határozat.
8. *Horváth and Kiss v. Hungary*, Judgment of the ECtHR on the 29th January 2013. Lásd erről: Balogh Éva összefoglalóját ezen szám „Döntés után rovatában”.
9. Kovács Kriszta: The Missing Link, in *Uo*, ed. TÓTH Gábor Attila, 182–185.
10. Ronald DWORKIN: What Is Democracy?, in *Uo*, ed. TÓTH Gábor Attila, 1–34.
11. Oliver W. LEMBECK, Christian BOULANGER: Between Revolution and Constitution: The Roles of the Hungarian Constitutional Court, in *Uo*, ed. TÓTH Gábor Attila, 269. „*The changes to the constitution effectively transformed Hungary from a multi-polar, liberal democracy into a majoritarian one.*” (saját fordítás – Sz.T.)
12. Miklós BÁNKÚTI, Gábor HALMAI, Kim Lane SCHEPPELE: From Separation of Powers to Government without Checks: Hungary’s Old and New Constitutions, in *Uo*, ed. TÓTH Gábor Attila, 237–268.
13. VARJU Márton: Governance, Accountability, and the Market, in *Uo*, ed. TÓTH Gábor Attila, 318–319.
14. Jeremy WALDRON: *Law and Disagreement*, Oxford, Oxford University Press, 2004 (2nd edition).
15. „*Nothing guarantees in advance that judicial review either will or will not make a majoritarian community more legitimate and democratic.*” Ronald DWORKIN: *Justice for Hedgehogs*, Cambridge, Belknap Press of Harvard University Press, 2011, 398.
16. MIKLÓSI Zoltán: Constitution-Making, Competition and Cooperation, in *Uo*, ed. TÓTH Gábor Attila, 59–81.
17. KÖRTVÉLYESI Zsolt: From ‘We the People’ to ‘We the Nation’, in *Uo*, ed. TÓTH Gábor Attila, 138.
18. „*The Fundamental Law seems to point to a different understanding of the dignity and constitutional rights, according to which full protection of rights and dignity depends on compliance with the values set by the constitution’s drafters, made compulsory through Article R (3).*” – Catherine DUPRÉ: Human Dignity, Rhetoric, Protection, and Instrumentalisation, in *Uo*, ed. TÓTH Gábor Attila, 143–169.
19. Catherine DUPRÉ: Az emberi méltóság a 2011-es magyar Alaptörvényben, *Fundamentum*, 2011/4, 31.
20. Leslie GREEN: Two Worries about Respect for Persons, *Ethics*, 2010/120, 214–216.
21. Egyes ázsiai és afrikai országok évek óta kampányolnak az ENSZ-ben a „vallásghalászás” tiltásáért. A nem demokratikus (többnyire iszlám berendezkedésű) országok szóláskorlátozását a nyugati kormányok többsége ma már ellenzi. vö. General comment No. 34 Human Rights Committee 102nd session Geneva, 11–29 July 2011.
22. Ezt szó szerint így fogalmazta meg a kormánypárt frakcióvezetője. URTZ Renáta: Freedom of Religion and Churches: Archeology in a Constitution-making Assembly, in *Uo*, ed. TÓTH Gábor Attila, 219.